

ΜΙΚΡΟΣ ΙΕΡΟΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

MICHAEL H. JAMESON

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2008

ΛΗΔΑ ΚΩΣΤΑΚΗ

Πάντα πλήρη θεῶν εἶναι παρόδια ιερά στην ἀρχαία Ἀθήνα

Παρερμηνεύοντας τὸ στίχο τοῦ Θαλῆ καὶ τὶς σφαιρικές του ἀποχρώσεις¹ ὁ τίτλος ἀναφέρεται στὴν πληθώρα ἱερῶν μέσα στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας. Ἡ θρησκευτικότητα τῶν Ἀθηναίων εἶναι γνωστὴ ἢ πόλη τους εἶχε χαρακτηριστεῖ κατείδωλος καὶ εἶναι γεγονός ὅτι συνολικὰ λίγο λιγότερες ἀπὸ τὶς μισὲς μέρες τοῦ ἔτους ἦταν θρησκευτικὲς ἑορτές.² Σύμφωνα μὲ μιὰ συντηρητικὴ ἐκτίμηση οἱ λατρεῖες στὴν Ἀθήνα θὰ πρέπει νὰ ἔφταναν τὶς 2000, ἐνῶ μόνο στὴν Ἀγορὰ ὁ Wycherley θεωρεῖ ὅτι λατρεύονταν πάνω ἀπὸ 40 θεοὶ καὶ ἥρωες.³ Εἴτε πρόκειται γιὰ τὶς μεγάλες παναθηναϊκὲς γιορτές εἴτε ἀπλῶς γιὰ τὶς προλήψεις τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινή τους ζωὴ, ὁ ρόλος τῶν ἱερῶν μοιάζει νὰ εἶναι κεντρικὸς στὴ σύλληψη τοῦ κόσμου τους καὶ πολλὲς δραστηριότητες νὰ περιστρέφονται γύρω ἀπὸ αὐτά. Ὁμως, ἡ θέση τῶν ἱερῶν δὲν ἦταν στὸ κέντρο τῆς πόλης, μὲ ἐξαιρέση βέβαια τὰ σημαντικὰ ἱερά τῆς κορυφῆς καὶ τῶν κλιτυῶν τῆς Ἀκρόπολης. Μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων καὶ τῶν γραπτῶν πηγῶν εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ χαρτογράφηση τῶν πολλῶν, μικρῶν, παρόδιων ἱερῶν ποὺ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀστικού χώρου τῆς Ἀθήνας, κάτι ποὺ εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Wycherley σὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο τὸ 1970.⁴

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἀγγελὸ Ματθαίου ποὺ μὲ προσκάλεσε νὰ συμμετάσχω σὲ αὐτὸν τὸν τιμητικὸ τόμο καθὼς καὶ τὸ Γιάννη Λῶλο γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις του ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ κειμένου.

1. Γ. Σεφέρης, «πάντα πλήρη θεῶν εἶναι», *Δοκιμές*. Τόμος δεῦτερος (1948-1971), Ἀθήνα 1974³, 339-348.

2. Σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴτητα τῶν Ἀθηναίων, βλ. Παυσανίου Ἀττικά, 17, 1 καὶ 24, 3 καὶ Ἀπ. Παύλου, *Πράξεις Ἀποστόλων* 17, 16. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑορτῶν στὴν πόλη, βλ. Mikalson 1975, 201-203.

3. Garland 1996, 91.

4. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ R. E. Wycherley, *Minor shrines in ancient Athens*, *Phoenix* 24 (1970) 283-295.

Παρόδιο θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ κάθε ἱερό, ἀφοῦ κάποιος δρόμος θά ὀδηγοῦσε σίγουρα σέ αὐτό. Στή μελέτη αὐτή ὅμως δὲν ἀναφέρομαι σέ μεγάλα ἱερά στήν εἴσοδο τῶν ὁποίων, πού συνήθως εἶχε τή μορφή προπύλου, κατέληγε ἕνας δρόμος, ἀλλά σέ μικρά τεμένη, ἱερά ἢ ἡρώα τὰ ὁποῖα πλαισιώνονται ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερους δρόμους καὶ βρίσκονται ἐνσωματωμένα στὸν πολεοδομικὸ ἴσθμὸ τῆς πόλης συχνά σέ ἄμεση γειτνίαση μὲ οἰκίες, ἐργαστήρια ἢ καταστήματα. Αὐτὰ τὰ λεγόμενα ἀστικά ἱερά χαρακτηρίζονται ἀπὸ τίς μικρές ἢ μέτριες διαστάσεις τους, δὲν ἔχουν σταθερὸ προσανατολισμὸ καὶ βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στήν πόλη.⁵

Ἡ σχέση ἱερῶν καὶ δρόμων εἶναι ποικίλη καὶ γίνεται πιὸ φανερὴ στήν ὑπαιθρο χώρα. Μεγάλα ἱερά ἔδιναν τὸ ὄνομά τους σέ δρόμους πού ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὴν πόλη σέ αὐτά, ἐνῶ πομπές καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς δραστηριότητες διαμόρφωναν συχνά τὸ χαρακτήρα ἐνὸς δρόμου, ὥστε δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ἱερῶν ὁδῶν.⁶ Στὴ μυθολογία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μαρτυροῦνται περιστατικά ὅπου πρωταγωνιστεῖ κάποιον παρόδιο ἱερό ἢ ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ σέ ἕνα ἱερό, ὅπως ἐπίσης ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις ὅπου ἱερά ἰδρύονται μὲ ἀφορμὴ κάποιον περιστατικὸ («καθ' ὁδόν»). Ἐπιλεκτικά θυμίζω τὴ δολοφονία τοῦ Λαῖου ἀπὸ τὸν Οἰδίποδα στὴ Σχιστὴ Ὀδὸ τῶν Δελφῶν, τὴν αὐτοθυσία τοῦ Κλέοβι καὶ τοῦ Βίτωνα πού ἔσυραν τὴν ἄμαξα τῆς μητέρας τους στὸ ἱερό τῆς Ἥρας στὸ Ἄργος, τὴν ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ὀφέλτη στὴ Νεμέα μὲ ἀφορμὴ τὸ θάνατο τοῦ νηπίου, ὅταν οἱ Ἑπτὰ στρατηγοὶ ὄδευαν ἀπὸ τὸ Ἄργος στὴ Θήβα καὶ τὴ δολοφονία τοῦ Ἰππάρχου ἀπὸ τὸν Ἀρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα κοντὰ στὸ Λεωκόρειο στήν Ἀθήνα.

Ὅρισμένες θεότητες, κυρίως ὁ Ἑρμῆς, ἡ Ἐκάτη καὶ ἡ Ἐστία, συνδέονται στενά μὲ τοὺς δρόμους, ἐνῶ ἄλλων ἢ σύνδεση προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπίθετα πού φέρουν, λ.χ. ὁ Ἀπόλλων ὀνομάζεται Ἀγυεὺς ἢ Ἐννόδιος. Ἑρμαϊκὲς στῆλες, ἑκαταῖα⁷ καὶ μικρά «εἰκονοστάσια» ἦταν συνηθισμένο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀστικοῦ τοπίου, ὄχι μόνον τοῦ μνημειακοῦ, δημόσιου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ, τῆς κατοικίας. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε καὶ μὲ τίς ἀνασκαφὲς γιὰ τὸ Μητροπολιτικὸ σιδηρόδρομο κατὰ τίς ὁποῖες ἐρευνήθηκαν περιοχὲς μακριὰ ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου ἐρμαϊκὲς στῆλες καὶ ἑκαταῖα ἦταν γνωστὰ ἀπὸ παλιά. Ἀναφέρω

5. Γεγονὸς πού ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ γιὰ τὰ («ἀστικά ἱερά») τῶν Ἀττικῶν δήμων, βλ. Ἀνδρέου 1994, 203.

6. Γιὰ παράδειγμα, ἡ Ἱερά Ὀδὸς στήν Ἀθήνα ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἄστρὸ στὸ ἱερό τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης στήν Ἐλευσίνα, ἐνῶ τὰ Παναθηναῖα ἔδιναν τὸ ὄνομά τους στὴ γνωστὴ ὁδὸ τῆς Ἀγορᾶς. Ἱερά ὁδὸς χαρακτηρίζεται ἐπίσης ὁ δρόμος πού ἀκολουθοῦσε ἡ Πυθαῖς, ἡ πομπὴ πρὸς τοὺς Δελφοὺς σύμφωνα μὲ ὅρο πού βρέθηκε στήν Ἀγορὰ (Agora XIX, σ. 14, Η 34).

7. Βλ. Ἀριστ. Σφῆρες 804, ἐκάταιον πανταχοῦ πρὸ τῶν θυρῶν.

ἐνδεικτικά ὅτι στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη βρέθηκε μαρμάρينو ἑκαταῖο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου αἰ. μ.Χ. πού σύμφωνα μὲ τοὺς ἀνασκαφεῖς θά ἦταν ἰδρυμένο σέ κάποιον τρίστρατο, ἀφοῦ φέρει ἀνάγλυφον παράσταση τρίμορφης Ἐκάτης. Ἀκόμα βρέθηκε καὶ μαρμαρίνη ἀμφικέφαλη ἐπίστεψη ἐρμαϊκῆς στῆλης τοῦ 1ου - 2ου αἰ. μ.Χ.⁸ Καὶ τὰ δύο εὐρήματα πρέπει νά συνδέονται μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς δρόμους πού ἀνασκάφηκαν στὸ ἴδιο οἰκόπεδο.⁹

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στήν Ἀθήνα οἱ ἀποστάσεις μετροῦνταν ἀπὸ ἕνα ἱερό, τὸ βωμὸ τῶν Δώδεκα Θεῶν πού βρισκόταν στήν Ἀγορὰ καὶ δίπλα στήν Ὀδὸ τῶν Παναθηναίων. Ἐξάλλου, στήν Ἀθήνα ἡ ἰδιαίτερη σχέση ἱερῶν καὶ δρόμων τονίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀστυνόμοι ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν προετοιμασία τῶν δρόμων καὶ τῶν ἱερῶν γιὰ τίς θρησκευτικὲς ἐορτές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν IG Π² 659 τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. σχετικὰ μὲ τὴν πομπὴ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀφροδίτης Πανδήμου. Παρομοίως οἱ ἀγορανόμοι τοῦ Πειραιᾶ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν ἐπισκευὴ τῶν δρόμων ἐν ὄψει τῆς πομπῆς πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Σωτήρα καὶ τοῦ Διούσου.¹⁰

Στὴν Ἀττικὴ ἱερά ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὶς παρυφῆς καὶ στὰ σταυροδρόμια ἀγροτικῶν δρόμων,¹¹ καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τῶν δρόμων πού ὀδηγοῦσαν στὶς πύλες τῆς πόλης. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἱερά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μικρὸς νὰὸς

8. *Η Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν Πόλη* 2000, 68-70 καὶ 108-110.

9. Στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, κατὰ τίς ἀνασκαφὲς γιὰ τὸ Μητροπολιτικὸ σιδηρόδρομο ἀνασκάφηκαν ἔξι δρόμοι καὶ ἄλλοι τέσσερις μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἀνασκαφῶν γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Νέου Μουσείου Ἀκροπόλεως, βλ. *Η Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν Πόλη* 2000, 32-34 καὶ *ΑΔ* 54 (1999) Β1, 45-48. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δρόμους πού ἀποκαλύφθηκε κατὰ τίς ἀνασκαφὲς γιὰ τὸ Νέο Μοῦσεῖο Ἀκροπόλεως (ὁδὸς I) ἀποτελεῖ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ ὁδοῦ πού εἶχε βρεθεῖ στὶς ἀνασκαφὲς γιὰ τὸ Μητροπολιτικὸ σιδηρόδρομο (ὁδὸς II).

10. *IG* Π² 380 τοῦ 320-319 π.Χ.

11. Βλ. κυρίως ἀνασκαφὲς στὰ Μεσόγεια καὶ τὴ Βούλα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν πολὺ σημαντικὴ ἀνακάλυψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος στὴ διασταύρωση τριῶν ἀρχαίων δρόμων στὸ σύγχρονο Γέρακα. Στὰ Μεσόγεια τὸ ἱερό πού βρέθηκε στὴ διασταύρωση ἀρχαίων δρόμων βόρεια ἀπὸ τὴ σύγχρονη θέση Βαθῆ Πηγάδι μᾶλλον ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο ἐνὸς μικροῦ δήμου, ἐνῶ ἕνα μικρὸ παρόδιο ἱερό τοῦ πρώιμου 5ου αἰ. π.Χ. μὲ διπλὸ σηκὸ ἐνσωματώθηκε σέ μιὰ ὑστεροκλασικὴ ἀγροικία (*Mesogaia* 2001, 83-84, 97-99 καὶ *Σταῖνχάουερ* 1994, 185-186). Παρόδια ἱερά ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς καὶ στὸ οἰκιστικὸ κέντρο διαφόρων δήμων τῆς Ἀττικῆς. Στὴ Βούλα ὅπου ἔχουν ἀνασκαφεῖ μεγάλα τμήματα τοῦ ἀρχαίου δήμου τῶν Αἰξωνίδων Ἀλῶν ἀποκαλύπτεται ἡ τυπικὴ οἰκιστικὴ μορφή τῶν Ἀττικῶν δήμων μὲ δρόμους, οἰκίες, ἱερά καὶ ἐργαστήρια. Ὁ βορειοδυτικὸς συνοικισμὸς τῶν Ἀλαιῶν ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ ἕνα ναὸ δίπλα στὴ συμβολὴ δύο ἀρχαίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν, ἐνῶ μικρότερα ἱερά ἔχουν βρεθεῖ ἐκατέρωθεν ἄλλων ἀνεσκαμμένων δρόμων. Τὴν ἴδια μορφή παρουσιάζει καὶ ὁ νοτιοανατολικὸς οἰκισμὸς (Ἀνδρέου 1994, 196-197, 203).

τοῦ Διονύσου Ἐλευθερέως, πού εἶδε καί μνημονεῖται ὁ Παισανίας κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία στὸ Δίπυλο, σημειώνων τὸ τέμενος τῆς Ἀρίστης καὶ Καλλίστης πού ἐντοπίζεται στὴ σημερινή ὁδὸ Πλαταιῶν 11 καὶ γιὰ τὸ ὅποιο ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις.¹² Στὸν παράλληλο πρὸς δυσμὰς δρόμο πού ἐπίσης ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία καὶ ἀποτελοῦσε διακλάδωση τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ ὑπῆρχε ἱερὸ Διὸς Παρνησίου, ὅπως μαρτυρεῖ ὄρος τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. πού βρέθηκε στὸ γωνιακὸ οἰκόπεδο Ἄργους καὶ Μοναστηρίου.¹³ Ἱερὸ Διὸς Μειλιχίου, Γῆς καὶ Ἀθηνᾶς θὰ ὑπῆρχε στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης κοντὰ στὸ δρόμο πρὸς τὰ Μεσόγεια καὶ τὴ βορειοανατολικὴ Ἀττικὴ σύμφωνα μὲ τὸν ὄρο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (IG I³ 1084) πού εἶχε βρεθεῖ ἀνατολικά τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων στοὺς Ἀμπελόκηπους.¹⁴ Πιθανῶς στὴν ἴδια περιοχὴ νὰ ὑπῆρχε καὶ ἱερὸ Διονύσου.¹⁵ Κοντὰ σὲ πέρασμα τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ στὸ δρόμο ἀπὸ τὸ Κυνόσαργες καὶ τὶς νοτιοανατολικὲς περιοχὲς ὑπῆρχαν δύο σημαντικὰ ἱερά, τὸ Μητρῶον ἐν Ἄγραις καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἄρτεμις Ἀγροτέρας.

Ἡ ταύτιση, ἡ πυκνότητα καὶ ἡ μορφή τῶν παρόδιων ἱερῶν ἐντὸς τοῦ ἄστεως παραμένει προβληματικὴ κυρίως ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικῆς ἀποκάλυψης τῶν ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῶν ἀνασκαφῶν. Ἀναπόφευκτα ὁ «θηρασκευτικός» χάρτης τῆς Ἀθήνας ἔχει περιοριστεῖ στὰ μεγάλα δημόσια ἱερά πού ἀποτελοῦν σήμερα γνωστούς καὶ ἐπισκέψιμους ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Εἶναι ὅμως πολλὰ τὰ ἱερά, τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων γνωρίζουμε εἴτε ἀπὸ γραπτὲς πηγές καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες εἴτε ἀπὸ ἀνασκαφὲς πού ἔφεραν στὸ φῶς ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἢ ἄλλο ὕλικὸ πού συνδέεται μὲ λατρευτικὴ χρῆση καὶ ἐπιτρέπει μιὰ σχετικὴ ἀναγνώριση τοῦ χώρου ὡς ἱεροῦ. Γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς συγκεκριμένης μελέτης θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ σὲ περιπτώσεις μικρῶν ἱερῶν πού σχετίζονται μὲ δρόμους τῆς πόλης δίνοντας ἔμφραση στὴν τοπογραφία τους καὶ τὴν κατανομή τους

12. Ἡ συνέχεια τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ δρόμου ἐντὸς τῶν τειχῶν πρὸς τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν Ἀκρόπολη πλαισιωνόταν ἀπὸ ἀρκετὰ ἱερά μαζί μὲ μνημεῖα καὶ οἰκοδομήματα πού τοῦ ἔδιναν ἕναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Κατάλοιπα πού ἔχουν ἔρθει ὡς σήμερα στὸ φῶς ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐξῆς ἱερῶν διαφόρων ἐποχῶν: βωμὸς τοῦ Διὸς Ἐρκείου, τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Ἀκάμαντος ἀμέσως ἐσωτερικά τοῦ Διπύλου, ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας, ἱερὸ τοῦ σταυροδρομίου, περίβολος τῶν δώδεκα θεῶν, μικρὸ ἱερῶν καὶ βωμὸς βορειοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη, Νοτιοανατολικὸς ναὸς, μικρὸ παρόδιο ἱερὸ πιθανῶς ἑκαταῖο, Ἐλευσίνιο.

13. *AI* 22 (1967) B1, 65, σχ. 15. Ὁ ὄρος δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Ἀ. Γ. Καλογεροπούλου στὸ περιοδικὸ *HOPOS* 2 (1984) 111-118 (= *IG* I³ 1057 bis).

14. Ἡ ὑπαρξὴ ἱερῶν τοῦ Διὸς, εἰδικὰ τοῦ Μειλιχίου, ἐκτὸς τῶν τειχῶν σὲ σημεία-ὄρια (liminal points) εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὴ. Ἐπανέρχονται στὸ θέμα αὐτὸ στὴ συνέχεια τῆς μελέτης.

15. Βλ. X. Κριτζὰ στὸ *AI* 54 (1999) B1, 32-33, σημ. 8.

μέσα στὸ ἄστυ. Ἡ ἔκταση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τεμένους αὐτῶν τῶν παρόδιων ἱερῶν καθορίζεται ἀπὸ τοὺς παρακείμενους δρόμους, ἔτσι ὥστε εἰδικὰ σὲ μιὰ πόλη χωρὶς ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ σύστημα, ὅπως ἡ Ἀθήνα, τὰ τεμένη διαμορφώνονται ἀνάλογα καὶ ἔχουν συχνὰ τριγωνικὸ ἢ τραπεζιόσχημο σχῆμα, ὅπως λ.χ. τὸ ἱερὸ νότια τοῦ Ἀρείου Πάγου πού ἀνέσκαψε ὁ Dörpfeld (εἰκ. 1, ἀρ. 1) ἢ τὸ Τριτοπατρεῖον στὸν Κεραμεικὸ (εἰκ. 1, ἀρ. 2).

Ὅρισμένα ἱερά, κυρίως σὲ σταυροδρόμια, ἔχουν μιὰ πιὸ ἄμεση σχέση μὲ τὸν παρακείμενο δρόμο καὶ αὐτὸ εἶναι ιδιαίτερα αἰσθητὸ στὴν περίπτωση μικρῶν ἀβάτων ἱερῶν. Αὐτὸς ὁ τύπος ἱεροῦ εἶναι κλειστός, χωρὶς πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ του, ὅποτε ὅποιαδήποτε λατρευτικὴ πράξη ἢ ἐκδήλωση ἐκτελεῖται ἀπὸ τὸ δρόμο. Παραδείγματος χάριν, τὸ γνωστὸ «ἱερὸ τοῦ σταυροδρομίου» (crossroads enclosure), ἕνα ἄβατο στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 1, ἀρ. 3) βρέθηκε γεμάτο ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀφιερώματα, τὰ ὁποῖα οἱ περαστικοὶ πιστοὶ προφανῶς ἔριχναν ἢ ἐναπόθεταν ἀπὸ τὸ δρόμο, πάνω ἀπὸ τὸ χαμηλὸ περίβολο.¹⁶ Ἄλλες πρακτικὲς πού δὲν ἔχουν ἀφήσει ὕλικά κατάλοιπα διαφαίνονται στὰ ἀρχαῖα κείμενα. Λ.χ., ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ *Οιδίποδος ἐπὶ Κολωνῶν* 130-133 συμπεραίνουμε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἱεροῦ τεμένους, ἄλλους στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, καθόριζε τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ὀφείλαν νὰ περάσουν σιωπηλά, χωρὶς νὰ κοιτάζουν καὶ ψιθυρίζοντας προσευχές.¹⁷

Ὅπως προαναφέρθηκε, ἀρκετὰ ἱερά καὶ ἱερῶν μαρτυροῦνται σὲ ἐπιγραφὲς ἢ ἄλλες γραπτὲς πηγές, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀνασκαφῆ καὶ ἡ ἀκριβὴς τους θέση λαθάνει, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ Μελανίππειο, τὸ Εἰλειθυεῖο, τὸ Εὐρυσακτεῖο, τὸ Βουζύγιο, τὸ Ἀνάκειο, τὸ Ὑακίνθιο, τὸ ἱερῶν τοῦ Χαλικώδοντα καὶ ἄλλα. Ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις ἱερῶν, τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων γνωρίζουμε ἀπὸ ὄρους πού ὅμως δὲν κατονομάζουν πάντα τὴν ταυτότητα ἢ τὴ λατρεία τοῦ ἱεροῦ πού ὀρίζουν. Σὲ κάθε περίπτωση, ὑποδηλώνουν βέβαια τὴ φροντίδα τοῦ κράτους γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἱεροῦ χώρου ἀπὸ καταπατήσεις ἢ ἀπὸ τὴν ἄτακτη κυκλοφορία στοὺς παρακείμενους δρόμους.

Ὁ σημαντικὸς ὄρος ἱεροῦ πού βρέθηκε *in situ* στὴν ὁδὸ Χατζηχρήστου 22 (εἰκ. 1, ἀρ. 4) φωτίζει αὐτὴ τὴ σχέση δρόμων καὶ ἱερῶν καθὼς σὲ διπλανὸ οἰκόπεδο (Χατζηχρήστου 18-20)¹⁸ ἀνασκάφηκε τμήμα δρόμου μὲ κατεύθυνση βο-

16. Camp 1986, 78-82. Τὰ ἀφιερώματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἕως τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

17. καὶ παραμειβόμεσθ' ἀδέρκτως, | ἀφώνως, ἀλόγως τὸ τᾶς | εὐφήμου στόμα φροντίδος | ἰέντες.

18. *AI* 20 (1965) B1, 68-70. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. *SEG* XXIV 58 καὶ Τραυλὸς *PDA*, 332-334, εἰκ. 436· μᾶλλον χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

ρειοδυτικά-νοτιοανατολικά που περνούσε κατά μήκος της νότιας πλευράς του ιερού και πιθανώς είχε προορισμό μια από τις πύλες του τείχους. Η ἐπιγραφική ἐπιφάνεια του ὄρου ἦταν στραμμένη πρὸς τὸ δρόμο, ὥστε τὸ κείμενο νὰ εἶναι ὀρατὸ ἀπὸ τοὺς περαστικούς. Πολὺ κοντὰ καὶ πάντα ἐντὸς τῶν τειχῶν, στὸ γωνιακὸ οἰκόπεδο Βούρβαχη 1 καὶ Συγγροῦ 19 (εἰκ. 1, ἀρ. 5) βρέθηκε ἄλλος ἓνας ὄρος ιεροῦ ἀλλὰ δυστυχῶς ὄχι *in situ*.¹⁹ Εἶναι λογικὸ οἱ δύο ὄροι νὰ ἀνῆκαν στὸ ἴδιο ἱερό, τὸ ὁποῖο μάλιστα σύμφωνα μὲ μία ἄποψη θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Κόδρου, Νηλέως καὶ Βασιλῆς γνωστὸ ἀπὸ τὸ ψήφισμα IG I³ 84 πού βρέθηκε λίγο δυτικότερα στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Μακρυγιάννη καὶ Χατζηχρήστου.²⁰ Κάτι πού ἔχει διαφύγει τὴν προσοχὴ εἶναι ὅτι ἡ ὁδὸς αὐτὴ πού περνούσε νότια τοῦ ἱεροῦ διασταυρωνόταν, καθὼς φαίνεται, μὲ ἄλλη ὁδὸ βορειοανατολικῆς-νοτιοδυτικῆς κατεύθυνσης, τμῆμα τῆς ὁποίας ἀνασκάφηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Συγγροῦ 13 καὶ Λεμπέση (εἰκ. 1, ἀρ. 6) καὶ ἡ ὁποία ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.²¹ Ἡ δυτικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ ὀριζόταν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς, «ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο ἑνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος, ὁ ὁποῖος ἦταν χτισμένος μὲ ὀρθογωνισμένους πωρολίθους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα μὲ τοὺς λίθους ὅλους παρὰ μῆκος».²² Τῆ διασταύρωση τῶν δύο δρόμων θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Βούρβαχη καὶ ἀκριβῶς στὰ νότια τοῦ γωνιακοῦ οἰκοπέδου, ὅπου βρέθηκε ὁ ὄρος ιεροῦ SEG XXVI 52. Μῆπως ὁ «ἰσχυρὸς τοῖχος» τελικὰ εἶναι ὁ περίβολος τοῦ ἱεροῦ πού ὄριζαν οἱ δύο ὁδοί;

Μὲ παρόμοιο τρόπο, δηλ. μὲ ὄρο ιεροῦ, ὑποδηλώνονται τὰ ὄρια τοῦ μικροῦ τριγωνικοῦ ιεροῦ νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀγορᾶς, τὸ ὁποῖο κινδύνευε ἀπὸ ἐξαφάνιση καθὼς βρισκόταν σὲ διασταύρωση ἑξὶ δρόμων (εἰκ. 1, ἀρ. 7). Δυστυχῶς τὸ μέτρο δὲ φαίνεται νὰ πρόσφερε ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ προστασία τοῦ χώρου, ἀφοῦ σύντομα ὄρος καὶ ἱερὸ καλύφθηκαν ἀπὸ ἐπάλληλα ὁδοστρώματα.²³ Ἐνα ἄλλο μικρὸ ὀρθογώνιο ἱερὸ πού ἰδρύθηκε σὲ μιὰ περιοχὴ μὲ Μυκηναϊκοὺς τάφους περίπου στὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς εἶχε τουλάχιστον δύο καὶ πιθανότερα τέσσερις

19. *AI* 27 (1972) B1, 43, πιν. 43β καὶ *SEG* XXVI 52.

20. Τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ ὄρος *SEG* XXIV 58 μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Κόδρου, Νηλέως καὶ Βασιλῆς ὑποστήριξαν οἱ Τραυλὸς *PDA*, 332-334, Σταυροπούλλος στὸ *AI* 20 (1965) B1, 68, ἢ *Kron* 1976, 222 καὶ ὁ Lalonde 1980, 101, σημ. 12, ἀλλὰ δὲν δέχονται οἱ Hooker 1960, 115 καὶ Slater 1986, 259 πού θεωροῦν ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Κόδρου, Νηλέως καὶ Βασιλῆς βρισκόταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν.

21. *AI* 33 (1978) B1, 15-17.

22. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸν τοῖχο αὐτὸ διαπερνοῦσε διαγωνίως πύρινος πειόσχημος ἀγωγὸς γεγονὸς πού μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι ὁ χώρος δυτικὰ τοῦ τοῖχου θὰ ἦταν ὑπαίθριος.

23. Lalonde 1968, 132.

ὄρους στὶς ἀντίστοιχες γωνίες του (εἰκ. 1, ἀρ. 8).²⁴ Ἐξίσου εὐάλωτο ἀπὸ τὴν κίνηση στοὺς παρακείμενους δρόμους πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὸ Τριτοπατρεῖον πού βρισκόταν σὲ μιὰ σημαντικὴ διασταύρωση πολυσύχναστων δρόμων στὸν Κεραμεικὸ, ἀφοῦ κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ προστατευτεῖ μὲ τέσσερις ὄρους (εἰκ. 1, ἀρ. 2). Ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς μάλιστα, στὸ σημεῖο συνάντησης τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ μὲ τὴν Ὀδοῦ τῶν Τάφων, εἶναι φθαρμένος ἀπὸ τὶς ρόδες τῶν διερχόμενων ἄμαξῶν.²⁵

Ἡ διάρκεια ζωῆς αὐτῶν τῶν μικρῶν ἱερῶν καὶ ἡρώων ποικίλλει. Πολλὰ διατηρήθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχαιότητος, ἄλλα ἐγκαταλείφθηκαν σχετικὰ σύντομα. Παραδείγματός χάριν, ἡ λατρεία στὸ τριγωνικὸ ἱερὸ τῆς Ἀγορᾶς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. μέχρι τὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο μὲ μιὰ πολὺ σύντομη περίοδο ἐγκατάλειψης στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὸν πρώιμο 4ο αἰ. π.Χ. προστέθηκε ἓνας περίβολος στὰ ἀνατολικά του καὶ τὸ μικρὸ ἱερὸ μοιάζει νὰ ἐνσωματώθηκε σὲ ἓνα διευρυμένο τέμενος στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δρόμου.²⁶ Τὸ μικρὸ ἡρῶο κοντὰ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη (εἰκ. 1, ἀρ. 9) πού ἰδρύθηκε πιθανῶς στὸν πρώιμο 7ο αἰ. π.Χ. διατηρήθηκε μέχρι τὸν 5ο αἰ. π.Χ.,²⁷ ἐνῶ τὸ «ἱερὸ τοῦ σταυροδρομίου» στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς διατηρήθηκε μόνο γιὰ περίπου ἑκατὸ χρόνια, ἀπὸ τὸ 430 π.Χ. περίπου μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅποτε καλύφθηκε ἀπὸ ἐπιχώσεις. Το ὀρθογώνιο ἱερὸ πού ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὴ Μεσαία Στοὰ ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι χρησιμοποίηθηκε ἐντατικὰ γιὰ μιὰ σχετικὰ σύντομη περίοδο περίπου πενήντα χρόνων, ἀλλὰ νεώτερη μελέτη ἀπέδειξε ὅτι πρέπει νὰ εἶχε διάρκεια ζωῆς περίπου τριῶν αἰώνων.²⁸

Ἡ φροντίδα τῶν ἱερῶν, ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας καὶ τὰ ἔξοδα συντήρησης ἀνῆκαν στὴν πολιτεία ἢ σὲ συγκεκριμένες ὁμάδες (φρατρίες, ὀργεῶνες καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς ὀργανώσεις),²⁹ ἀλλὰ πιθανὸν καὶ σὲ κάποιες οἰκογένειες. Ἰδιαίτερα

24. Τὸ ἱερὸ καταστράφηκε μὲ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς Μεσαίας Στοᾶς περίπου τὸ 180 π.Χ. ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ ἡ λατρεία νὰ διατηρήθηκε σὲ ἱερὸ τέμενος πού μεταφέρθηκε λίγο βορειότερα μέχρι τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψι μὲ τὴν ἀνέγερσι τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα τὸν 1ο αἰ. π.Χ. (Lalonde 1980 καὶ Lalonde στὸ *Agora* XIX, σ. 9).

25. Knigge 1990, 103.

26. Lalonde 1968, 132-133.

27. *Agora* XIV, σ. 119-120.

28. Ἀρχικὴ χρονολόγησι: μετὰ τὰ Περσικὰ καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (*Agora* XXVII, 17), μεταγενέστερη ἔρευνα: 5ος (πιθανῶς καὶ 6ος) αἰ. π.Χ. - 2ος αἰ. π.Χ. (Lalonde 1980, 104-105).

29. Γιὰ παράδειγμα τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Φρατρίου καὶ Ἀθηνᾶς Φρατρίας ἢ τὸ ἡρῶο πού ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ *SEG* XXIV 203 ἀπὸ τὴν ὁδὸ Εὐριπίδου σχετικὰ μὲ ἐκμίσθωσι

ὅσα ἱερὰ βρίσκονται μέσα στὸν ἴστό τῆς πόλης, θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν καὶ ὡς «συνοικιακά», καθὼς συνορεύουν μὲ οἰκίες καὶ ὀπωσδήποτε μιὰ ἰδιαίτερη σχέση θὰ ἀναπτυσσόταν μεταξύ τοῦ ἥρωος ἢ θεοῦ ποὺ λατρευόταν σὲ αὐτὰ καὶ τῶν θνητῶν γειτόνων του. Τὴν πτυχή αὐτὴ διαφωτίζουν χωρὶα ἀπὸ τὸν ἔβδομο *Νεμεόνικο* (στίχοι 86-101) καὶ τὸν ὄγδοο *Πυθιονικο* (στίχοι 56-60) τοῦ Πινδάρου, ὅπου σώζονται ἐπικλήσεις σὲ ἕνα «γειτόνα ἥρωα», τὸν Ἑρακλεῖ στὴν πρώτη περίπτωση καὶ τὸν Ἀλκιμαίωνα στὴ δεύτερη. Θὰ ἦταν φυσικὸ ἕνας γείτονας ἱεροῦ ἢ ἥρώου νὰ ζητᾶ τὴν προστασία καὶ τὴ βοήθεια τῆς θεότητας ἢ τοῦ ἥρωα ποὺ λατρευόταν δίπλα στὸ σπίτι του, ὅπως ἐπίσης ὁ ἥρωας ἢ ἡ θεότητα νὰ περιμένουν τὴ φροντίδα τῶν γειτόνων.³⁰ Αὐτὸ ἄλλωστε συμβουλεύει ὁ Ἀρτεμίδωρος λέγοντας ὅτι ἡ ἐμφάνιση θλιμμένων ἥρώων σὲ ὄνειρο σημαίνει ὅτι ἕνα ἥρωο κοντὰ στὸ σπίτι ἐκείνου ποὺ εἶδε τὸ ὄνειρο ἦταν παραμελημένο.³¹ Ἐπικλήσεις καὶ ἀφιερῶματα θὰ ἦταν συνηθισμένες πρακτικὲς ποὺ θὰ ἐνίσχυαν τὸ δεσμὸ μεταξύ τῶν μικρῶν αὐτῶν ἱερῶν καὶ τῶν κατοίκων τῶν γειτονικῶν σπιτιῶν, καλλιεργώντας ἔτσι μιὰ ἀπὸ τίς πολλές ἐκφράσεις τῆς θρησκευτικότητας τῶν Ἀθηναίων.³²

Ἐκτὸς τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἔχουν φέρει στὸ φῶς ἱερὰ δίπλα σὲ οἰκίες, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὑπάρχουν καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ γειννίαση οἰκιῶν καὶ μικρῶν ἱερῶν, ἐνῶ συχνὰ τὰ ἱερὰ αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὴ θέση μιᾶς οἰκίας μέσα στὴν πόλη.³³ Λ.χ., στὴν ἕκτη στήλη τῶν «Ἀττικῶν Στηλῶν», ὅπου καταγράφεται ἡ δημευμένη περιουσία τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τῶν ἄλλων συνωμοτῶν ἀναφέρεται μιὰ οἰκία στὸ Κυδαθῆναιον, ἡ ὁποία ἦταν δίπλα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσίας, λατρείας ποὺ εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὸ Ἄθμονον,³⁴

κῆπου. Ὁ ὄρος ἱεροῦ Διὸς Ξενίου IG I³ 1057 τοῦ 5ου-4ου αἰ. π.Χ. ἀναφέρει καὶ τὴ φρατρία, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ ἱερὸ.

30. Rusten 1983, 296.

31. Ἀρτεμίδωρος, *Ὀνειροκρ.* 4.78 σελ. 248.

32. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν διαφόρων ἐπιπέδων τῆς θρησκείας, κυρίως ἐκείνου τοῦ οἴκου μὲ ἐκεῖνο τῆς πόλης, εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἐκτεταμένης ἀρθρογραφίας (βλ. π.χ. Sourvinou-Inwood 1988 καὶ 1990). Θὰ συμφωνήσω πάντως μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Jameson ὅτι παρὰ τὸ σύνθετο χαρακτῆρα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας μὲ τὴν τοπικὴ καὶ τὴν περιφερειακὴ τῆς διάσταση, τίς κεντρικὲς λατρεῖες τῆς πόλης καὶ τίς πανελλήνιες λατρεῖες, ἡ ἀντιπαράθεση ἴσως τελικὰ δὲν ἦταν τόσο ἔντονη (βλ. Jameson 1997, 172-173, 174). Ἡ ὑπάρξη τόσοσων πολλῶν ἱερῶν μέσα στὴν πόλη (ἐκτὸς οἰκιῶν ἀλλὰ καὶ κεντρικῶν ἱερῶν χώρων), τῶν ὁποίων ὁ ἰδιαίτερος ρόλος δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ στίς παραπάνω μελέτες, συνδέεται σίγουρα μὲ τὴν καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀνάμειξη ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ποὺ δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀπομονώνονται καὶ νὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀνεξάρτητες κατηγορίες.

33. Wycherley 1970, 286.

34. IG I³ 426, στίχ. 66-69 καὶ 5-7.

καθὼς καὶ ἡ οἰκία τοῦ Διοδώρου στὸν Κολλυτὸ ποὺ συνόρευε μὲ τὸ Αἰάκειο σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Pritchett, τὴν ὁποία δέχεται ὁ Stroud.³⁵ Ἐνα ἄλλο ἄγνωστο ἱερὸ, τὸ Φορβαντεῖον, ἦταν δίπλα στὴν πατρικὴ οἰκία τοῦ Ἀνδοκίδη καὶ χρησιμοποιεῖται, γιὰ νὰ καθορίσει τὴ θέση μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης στὴ διήγηση τοῦ ρήτορα.³⁶ Ἀπὸ τίς περιγραφὲς αὐτὲς δὲν λείπουν καὶ οἱ δρόμοι, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὰ ὄρια μιᾶς οἰκίας ἐνίοτε ἀναφορικὰ μὲ κάποιον ἱερὸ, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς *Agora* XIX P26, στίχοι 453-454 ὅπου ἡ θέση ἐργαστηρίων καὶ οἰκιῶν στὴ Μελίτη ὀρίζεται σὲ σχέση μὲ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρακλέους Ἀλεξιάκου στὴν Ἀγορά.³⁷

Ἀνασκαφικά, μιὰ περιοχὴ ποὺ ἔχει φωτίσει τὴ σχέση οἰκιῶν, ἱερῶν καὶ δρόμων εἶναι αὐτὴ ποὺ βρίσκεται στὴν κοιλάδα μεταξύ Ἀρείου Πάγου-Ἀκρόπολης καὶ Πνύκας καὶ ποὺ ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸν Dörpfeld στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκαν ἱερὰ καὶ οἰκίες ποὺ δίνουν μιὰ πολὺ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ ἴστοῦ τῆς πόλης. Μικρὸ ἱερὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. μὲ ναῖσκο (2 × 2,5 μ.) καὶ στρογγυλὸ βωμὸ βρέθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου (εἰκ. 1, ἀρ. 10). Ὁ Judeich εἶχε προτείνει ὅτι στὴν περιοχὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἱερὸ τοῦ Ξενίου Διὸς βασιζόμενος σὲ ὄρο (IG I³ 1057) ποὺ εἶχε κτισθεῖ στὸν τοῖχο τῆς λέσχης ποὺ κατέλαβε τὸ χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ ναῖσκο.³⁸ Στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ δρόμου βρισκόταν ἕνα μεγαλύτερο ἱερὸ, τριγωνικῆς μορφῆς μὲ μῆκος μεγαλύτερης πλευρᾶς περίπου 45 μ., τὸ ὁποῖο ὀριζόταν ἀπὸ ἕνα καλὰ κτισμένο περίβολο καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ δρόμους (εἰκ. 1, ἀρ. 1). Ἐντὸς ὑπῆρχε μικρὸς ναός, διαστάσεων 3,96 × 5,2 μ., τὸν ὁποῖο ὁ Dörpfeld ταύτισε μὲ τὸ Διονύσιο ἐν Λίμναις,³⁹ ἄποψη ποὺ πλέον δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ. Ὁ Frickenhaus καὶ ὁ Τραυλὸς θεώρησαν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρακλέους Ἀλεξιάκου,⁴⁰ ταύτιση ὅμως ποὺ δὲ δέχονται οἱ Wycherley καὶ Ritchie, καθὼς καὶ ὁ Lalonde ποὺ σὲ πρόσφατη μελέτη του τοποθετεῖ τὴ λατρεία τοῦ Ἑρακλέους Ἀλεξιάκου στὸ λόφο τῆς Ἁγίας Μαρίνας ἀποσυνδέοντάς τὴν πλέον ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Dörpfeld.⁴¹ Προχωρώντας

35. Stroud 1998, 88-93.

36. Ἀνδ. 1.62.

37. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ γίνεται λόγος πῶς κάτω. Στὴν ἐπιγραφὴ *Agora* XIX P5, στίχοι 11-12, 21-22 ὁδὸς πρὸς ἱερὸ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης γιὰ τοπογραφικὴ σήμανση.

38. Judeich 1931², 299.

39. *AthMitt* 19 (1894), 507.

40. Frickenhaus 1911 καὶ Τραυλὸς *PDA*, 274-277.

41. Wycherley 1959, 67-68, Ritchie 1984, 731-743 καὶ Lalonde 2006, 86-93.

νότια στον κεντρικό δρόμο αυτής της συνοικίας, στην ανατολική πλευρά, συναντάμε άλλο ένα ιερό, το οποίο βάσει επιγραφών⁴² ταυτίζεται με το Ἀμύνειον (εἰκ. 1, ἀρ. 11). Ἡ βόρεια πλευρά του ὀρίζεται από ένα μικρότερο δρόμο που ὀδηγοῦσε πρὸς τὴ δυτική κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης. Ἀπὸ πολεοδομικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρει ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἱερά γειτνιάζαν με οἰκίες, δὲν βρισκόνταν δηλαδὴ ἀπομονωμένα σὲ χῶρο ἀποκλειστικά δημόσιο. Θεοί, ἥρωες καὶ θνητοὶ ζοῦσαν μαζί στὴν Ἀθήνα, κάτι πού πιθανῶς ὁ Παυσανίας νὰ μὴν ἐπιδοκίμαζε, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸ σχόλιό του στὰ Βοιωτικά 22.2 ὅπου ἐπαινεῖ τοὺς κατοίκους τῆς Τανάγρας γιατί εἶχαν χωριστὰ τίς κατοικίες τους ἀπὸ τὰ ἱερά.⁴³

Γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ καλύτερα ἡ εἰκόνα τοῦ ἴστοῦ τῆς πόλης καὶ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὴ ἡ εὐρεία διασπορὰ τῶν παρόδιων ἱερῶν, ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις πού ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῶν ἀνασκαφῶν διαφωτίζοντάς τις με μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία. Ἡ παράθεση γίνεται με χωροτακτικὴ σειρά ξεκινώντας ἀπὸ βορρᾶ καὶ συνεχίζοντας κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ρολοιοῦ.

Στὸ βόρειο τμήμα τῆς πόλης ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ ἱερὸ Ἡρακλέους σύμφωνα με ὄρο χαραγμένο σὲ μαρμάρينو καλυπτῆρα (IG I³ 1059) πού βρέθηκε στὴν ὁδὸ Ἀγίου Φιλίππου 5 (εἰκ. 1, ἀρ. 12).⁴⁴ Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα πού ἀνασκάφησαν πιθανῶς νὰ ἀνήκουν σὲ περίβολο ἢ κτίσμα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συσχετίστηκαν ἀπὸ τὸν Τραυλὸ με δύο ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ἡρακλέους πού βρέθηκαν τὸ 1839 κοντὰ στὸ Ἡφαίστειο καὶ τὸ 1892 κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου τοῦ ἠλεκτρικοῦ σιδηροδρόμου.⁴⁵ Ἄλλο ἱερὸ ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Χριστοκοπίδου 21 (εἰκ. 1, ἀρ. 13).⁴⁶ Ἐχει δύο φάσεις (κλασικὴ, ρωμαϊκὴ) καὶ πρόσοψη (:) σὲ ἀρχαῖο δρόμο, ἡ συνέχεια τοῦ ὁποῦ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Λεπενιώτου 5-7.⁴⁷ Στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Βύσσης καὶ Βορέου πάνω στὴν ἀρχαία ὁδὸ πού ὀδηγοῦσε στὶς Ἀχαρνικὲς πύλες ὑπῆρχε τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Φρατρίου καὶ Ἀθηναῖς Φρατρίας (β' μισὸ 4ου ἢ ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.) (εἰκ. 1, ἀρ. 14). Κοντὰ στὶς Ἀχαρνικὲς Πύλες, σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή IG II² 4850 πού εἶχε βρεῖ ὁ Πιττάκης θὰ ὑπῆρχε ἱερὸ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως Ἀλεξικάκου πιθανῶς σὲ ἀμεση σχέση με τὴν Ἀχαρνικὴ Ὀδὸ.

Σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πραξιτέλους 48 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα θεμελίων

42. IG II² 1252, 1253, 4365, 4385, 4424, 4435 καὶ 4457.

43. Εὐ δέ μοι Ταναγραῖοι νομίσει τὰ ἐς τοὺς θεοὺς μάλιστα δοκοῦσιν Ἑλλήνων χωρὶς μὲν γὰρ αἱ οἰκίαι σφίσι, χωρὶς δὲ τὰ ἱερά ὑπὲρ αὐτὰς ἐν καθαρῷ τέ ἐστι καὶ ἐκτὸς ἀνθρώπων.

44. AI 20 (1965) B1, 52-55.

45. Τραυλὸς PDA, 274.

46. AI 19 (1964) B1, 50-52.

47. AI 30 (1975) B1, 24.

πὺς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. μέχρι τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1, ἀρ. 15).⁴⁸ Ἀπὸ τὸν Βερσάκη ταυτίστηκαν με κρηπίδωμα ναοῦ ἀναλόγου σὲ μέγεθος με τὸ νεώτερο ναὸ τοῦ Διονύσου στὴ νότια κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης. Ὁ ἴδιος προσπάθησε νὰ συσχετίσει αὐτὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα με παλαιότερο εὑρημα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἀθηναῖς καὶ συγκεκριμένα με ἐνεπίγραφα βάρθρα ἀφιερωμένα στὸν Ἡρώα Ἱατρὸ πού εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1874 (ἀπέναντι τῆς βρύσεως τοῦ Βορέα καλουμένης οὐχὶ μακρὰν τοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ἀγίας Μαύρης),⁴⁹ δηλ. περίπου 200-220 μ. σὲ εὐθεία ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πραξιτέλους. Σχεδὸν μισὸ αἰῶνα ἀργότερα ἄλλο ἐπιγραφικὸ εὑρημα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Εὐριπίδου ἦρθε νὰ φωτίσει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἠρώου στὴν περιοχὴ. Πρόκειται γιὰ μισθωτικὴ ἐπιγραφή (SEG XXIV 203) τοῦ 333/2 π.Χ. πού ἀναφέρει ἠρώο. Θὰ πρέπει ἄραγε καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή νὰ προστεθεῖ στὶς μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιὰ τὸν ἠρώα Ἱατρὸ ὅπως θὰ ἤθελε ὁ Παπαγιαννόπουλος-Παλαιὸς⁵⁰ ἢ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναφορὰ σὲ ἄλλη λατρεία; Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸν Ἡρώα Ἱατρὸ ἐμπλουτίστηκαν τὸ 1947 με ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. πού βρέθηκε νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀγορᾶς (Agora I 5968, τομέας OO) σὲ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα⁵¹ ἀλλὰ πού δυστυχῶς δὲν διασαφήνισε τὸ τοπογραφικὸ πρόβλημα. Τὸ ἐρώτημα σχετικὰ με τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ παραμένει. Ὁ Wycherley βασιζόμενος σὲ δύο χωρία τοῦ Δημοσθένη ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτοῦ τοῦ ἠρώα θὰ ἦταν κοντὰ στὸ Θησεῖο, ἀνατολικὰ τῆς κλασικῆς Ἀγορᾶς,⁵² θέση πού ἀμφισβητεῖ ὁ Judeich.⁵³ Ἡ συνολικὴ ἐρμηνεῖα ὅλων αὐτῶν τῶν καταλοίπων περιπλέκεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Τραυλὸς τοποθετεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώου Ἱατροῦ στὸ σημεῖο εὕρεσης τῶν ἐνεπίγραφων βάρθρων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βύσσης (ἀρ. 240 στὸ σχέδιο ἀρ. 219 τοῦ PDA) καὶ ταυτίζει τὰ θεμέλια τῆς ὁδοῦ Πραξιτέλους 48 με ἐλληνιστικὸ κτήριο (ἀρ. 239 στὸ σχέδιο ἀρ. 219 τοῦ PDA) χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸ πού βασιζει τὴν ταύτιση καὶ τὴ χρονολόγησή αὐτή. Νότια τοῦ κτηρίου ὁ Τραυλὸς ἀποκαθιστᾷ ὁδὸ, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ βορειοανατολικὴ πύλη τοῦ τείχους (Πύλη VII) δυτικὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δραγατσανίου.

48. Βερσάκης 1910, 267.

49. Π. Εὐστρατιάδης στὴν AE 1874, 490. Πρόκειται γιὰ τίς ἐπιγραφὲς IG II² 839 καὶ 840 τοῦ 221/220 π.Χ. Τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαύρης τοποθετεῖ ὁ Μπίρης στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς ὁδοῦ Ἀθηναῖς, μετὰ τῶν ὁδῶν Βύσσης καὶ Καίρη (Μπίρης 1940, 34).

50. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Παπαγιαννόπουλου-Παλαιοῦ πρὸς τὸν Ν. Ἰ. Παναζόπουλο πού δημοσιεύεται στὸ περιοδικὸ Πολέμων 3 (1947/8) 128.

51. Hesperia 17 (1948), 39 ἀρ. 26.

52. Δημ. Περί τοῦ στεφάνου, 129 καὶ Περί τῆς παραπροσβείας, 249. Wycherley 1970, 290 καὶ στὰ Agora III, ἀρ. 347 καὶ Agora XIV, σ. 121 σημ. 20 καὶ σ. 125.

53. Judeich 1931², 379.

Ἀποκατάσταση ἀρχαίας ὁδοῦ μὲ αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πύλης ἀν καὶ κατάλοιπά της δὲν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.⁵⁴

Στὰ βορειοανατολικά καὶ ἀνατολικά τῆς πόλης, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ τοποθετεῖται ἡ (ἀρχαία ἀγορά) μὲ τὰ σημαντικά της ἱερά, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ἀνασκαφές σχετικὰ κατάλοιπα. Ἐκτὸς τοῦ κλασικοῦ τείχους, ἀλλὰ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν γραμμὴ του καὶ ἐντὸς τοῦ (Βαλεριάνειου), κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν γιὰ τὸ Μητροπολιτικὸ σιδηρόδρομο (φρέαρ Ζαππείου) ἀποκαλύφθηκε ὑστεροκλασικὴ κατασκευὴ πού μᾶλλον πρόκειται γιὰ περίβολο ἐνὸς ὑπαίθριου ἱεροῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 16).⁵⁵

Στὰ νότια τῆς πόλης, στίς ἀνασκαφές πού διεξήχθησαν στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη (εἰκ. 1, ἀρ. 17), εἶναι πολὺ πιθανό, λείψανα θεμελίου ἐνὸς μικροῦ ὀρθογώνιου κτίσματος πού ἐντοπίστηκαν στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν ὁδῶν I καὶ II τῶν ἀνασκαφῶν γιὰ τὸ Μητροπολιτικὸ σιδηρόδρομο νὰ ἀνήκουν σὲ μικρὸ παρόδιο ἱερό μὲ τὴ μορφή σηκοῦ.⁵⁶ Ἡ ὁδὸς I συγκλίνει μὲ τὴ φαρδύτερη ὁδὸ IV καὶ ὁδηγεῖ στὴν Πύλη XII τοῦ τείχους. Ἡ γενικὴ εἰκόνα πού διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ οἰκοπέδου δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα τμήμα τῆς πόλης μὲ πυκνὴ χάραξη ὁδῶν καὶ πυκνὴ δόμησις κοντὰ στὸ τεῖχος καὶ σὲ μίαν τουλάχιστον πύλη.⁵⁷ Ἀπὸ παλιὰ εἶναι γνωστὸ τὸ μικρὸ παρόδιο ἱερό στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διονύσου (εἰκ. 1, ἀρ. 18).⁵⁸ Πιθανῶς αὐτὸ νὰ προὔπηρχε τοῦ περιβόλου, στὴν παρυφὴ τῆς σημαντικῆς ἀρτηρίας πού ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ κατὰ μῆκος τῆς νότιας κλιτύος πρὸς τὴν κοιλάδα μεταξὺ Ἀρείου Πάγου καὶ Πνύκας. Στὰ νότια τῆς Ἀκρόπολης, σὲ μίαν περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχαν οἰκίαι τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου ἀνασκάφηκε τὸ γνωστὸ ὑπαίθριον ἱερὸ Νύμφης (εἰκ. 1, ἀρ. 19). Ὁ ἐλλειπτικὸς περίβολος κτίστηκε στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἀλλὰ ἡ λατρεία ἦταν παλαιότερη καὶ συνεχίστηκε μέχρι τὸ 2ο αἰ. π.Χ. Λίγο νοτιότερα, στὴν ὁδὸ Προπυλαίων 8 (εἰκ. 1, ἀρ. 20) βρέθηκε σὲ

54. Ἐκτὸς ἐὰν θεωρήσουμε λόγῳ τοπογραφικῆς ἐγγύτητας ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν ὁδὸ ἀνήκουν ἀρχαῖα ὁδοστρώματα πού ἀνασκάφηκαν στὴν ὁδὸ Εὐριπίδου καὶ Ἀγίων Θεοδώρων (ΑΔ 24 (1969) Β1, 47). Καθὼς ὅμως δὲν δημοσιεύεται ἄλλη ἐνδειξὴ οὔτε γιὰ τὴν κατεύθυνση τῶν ὁδοστρωμάτων αὐτῶν οὔτε γιὰ τὴν ἀκριβῆ τους θέση, ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ παραμένει ὑποθετικὴ.

55. *Η Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν Πόλη* 2000, 135.

56. Ὁπ.π. (σημ. 55), 33.

57. Ὁ χῶρος παρουσιάζει συνεχῆ κατοίκηση ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς ἀλλὰ ἡ χρῆση του ἀνάγεται σὲ πρωιμότερες ἐποχές, ἴσως στὴν ὕστερη Πρωτοελλαδικὴ περίοδο.

58. ΑΔ 18 (1963) Β1, 16.

ἐπιχώσεις ἐνεπίγραφη βᾶση ἀναθήματος στὴν Ἀρτεμη πού κατὰ πᾶσα πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ ἱερό τῆς θεᾶς πού θὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ κοντά.⁵⁹ Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο ἀνασκάφηκε τμήμα δρόμου πού, παρὰ τὴν ἔλλειψη στοιχείων σχετικὰ μὲ τὸν προσανατολισμὸ του, φαίνεται νὰ ἀνήκει στὴν ὁδὸ πού ὁδηγοῦσε στὴν πύλη τῆς ὁδοῦ Ἐρεχθείου (Πύλη XIII στὸ σχέδιο τοῦ Τραυλοῦ, PDA ἀρ. 219). Μεγαλύτερη ἐγγύτητα μὲ τὴν πύλη αὐτὴ εἶχε τὸ κτίσμα πού ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Παρθενῶνος 19-25 (εἰκ. 1, ἀρ. 21).⁶⁰ Ἄν ὄντως πρόκειται γιὰ ἱερό ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἀνασκαφικὴ ἀναφορά, τὸ τέμενός του ὀρίζεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν καμπτόμενο τοῖχο τοῦ περιβόλου πού ταυτόχρονα ἀποτελεῖ καὶ ἀνάλημμα τοῦ παρακείμενου στενοῦ, λιθόστρωτου δρομίσκου. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση πού θὰ εἶχε τὸ ἱερό, ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμενους θὰ ὀριζόταν εἴτε ἀπὸ τὴν βασικὴ ἀρτηρία πού ὁδηγοῦσε στὴν Πύλη XIII εἴτε, πιὸ πιθανό, ἀπὸ ἕνα ἄλλο περίπου παράλληλο δρόμο πού ἀνασκάφηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Ἐρεχθείου 28 καὶ ὅπου βρέθηκε καὶ τοῖχος πού θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ τέμενους.⁶¹ Σὲ κάθε περίπτωσι, ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ τόσο κοντὰ στὸ τεῖχος καὶ τὴν πύλη εἶναι ἀξιόπρόσεκτη.

Τὸ φαινόμενο αὐτό, δηλ. ἡ ὑπαρξὴ ἱερῶν σὲ ἄμεση σχέση μὲ ἀρχαίους δρόμους πού ὁδηγοῦσαν σὲ πύλες τοῦ τείχους παρατηρεῖται μὲ ἰδιαίτερη πυκνότητα ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ δυτικὸ καὶ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς πόλης. Στὴ βορειοδυτικὴ πλαγίᾳ τοῦ Λόφου τῶν Μουσῶν ὑπῆρχε ἱερόν μητρός τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1, ἀρ. 22) σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἐπιγραφή χαραγμένη στὸ βράχο (SEG XLI 121), ἀν καὶ ὁ Σκιαῶς θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ὑποδηλώνει ἀπλῶς ὅτι ἡ περιοχὴ ἀνῆκε σὲ ἱερὸ Μητρός τῶν θεῶν πού θὰ βρισκόταν κάπου ἄλλου.⁶² Βορειοανατολικά τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη ὁ Χαριτωνίδης ἀνέσκαψε μικρὸ ναὸ πολὺ κοντὰ στο Δίπυλο ὑπὲρ τῶν Πυλῶν (εἰκ. 1, ἀρ. 23),⁶³ ἐνῶ στὴν Πνύκα εἶναι γνωστὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ὑψίστου (εἰκ. 1, ἀρ. 24).⁶⁴ Στὸ λόφο τῶν Νυμφῶν ὑπῆρχε ἱερὸ Νυμφῶν καὶ Δήμου (εἰκ. 1, ἀρ. 25) ὅπως μαρτυρᾷ ἡ ἐπιγραφή IG I³ 1065 σὲ βράχο κοντὰ στὸ Ἀστεροσκοπεῖο (ἱερόν | Νυμφ[ῶ]ν | Δέμο)⁶⁵ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὸ λόφο τῆς Ἀγίας Μαρίνας, ὑπῆρχε ἱερὸ Διὸς σύμφωνα

59. ΑΔ 28 (1973) Β1, 41.

60. ΑΔ 29 (1973-74) Β1, 44-47.

61. ΑΔ 27 (1972) Β1, 56-58.

62. Ἁ. Σκιαῶς στὴν ΑΕ 1899, 240.

63. Χαριτωνίδης 1979, 161-162, 165, 187.

64. Τραυλὸς PDA, 569-572 καὶ Wycherley 1964, 176.

65. Ἡ λέξις ΔΕΜΟ τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἐρμηνευτεῖ καὶ ὡς «δημόσιον», δηλ. ὅτι τὸ ἱερὸ ἀνῆκε στὸ δῆμο τῆς Μελίτης (Lanzillotta 2000, 499).

μέ τον ὄρο IG I³ 1055A επίσης χαραγμένο στο βράχο (εἰκ. 1, ἀρ. 26).⁶⁶ Συνεχίζοντας κανείς στην πορεία του ἀρχαίου δρόμου πρὸς τὴν κοιλάδα μεταξύ Ἀρείου Πάγου καὶ Πνύκας, συναντοῦσε ἕνα σπηλαιῶδες ἱερό Πανός στη συμβολὴ τῶν σύγχρονων ὁδῶν Αἰγινήτου καὶ Ἀποστόλου Παύλου (εἰκ. 1, ἀρ. 27).⁶⁷

Στὰ νοτιοανατολικά τῆς Πύλης I καὶ σὲ μιὰ προεξοχὴ τοῦ Λόφου τῶν Νυμφῶν ἀνασκάφηκε ἀπὸ τοὺς Thompson καὶ Scranton μικροσκοπικὸ ἱερό μπροστὰ στὸ τεῖχος πὺλῆς χρονολογήθηκε ἀπὸ μικρὴ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1, ἀρ. 28).⁶⁸ Στὰ ἱερά τῆς περιοχῆς περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ἀριστοβούλης πὺλῆς ἤρθε στὸ φῶς στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἡρακλειδῶν 1 καὶ Νηλέως (εἰκ. 1, ἀρ. 29) καθὼς καὶ ἕνα μικρὸ ὑπαίθριον ἱερό ἢ ἡρῶο πὺλῆς βρέθηκε στὴν ὁδὸ Βασιλῆς 18-20, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 3 × 3 μ. (εἰκ. 1, ἀρ. 30). Ἡ κατασκευὴ του χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καί, ἐνῶ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες, παρέμεινε σὲ χρῆση μέχρι τὸν πρῶμο 4ο αἰ. π.Χ.⁶⁹ Ὅσο γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀριστοβούλης πὺλῆς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου⁷⁰ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἦταν σὲ χρῆση μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Μαζὶ μὲ τὸ ναὸ αὐτὸ ἀνασκάφηκε καὶ τμῆμα δρόμου πὺλῆς ὁδηγοῦσε στὴν Πύλη I τοῦ τεῖχους καὶ ἀποτελοῦσε διακλάδωση τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Πειραικὴ Πύλη.

Ἐνα μικρὸ ἱερό βρέθηκε στὴν ὁδὸ Πουλοπούλου 29 (εἰκ. 1, ἀρ. 31), ἐξωτερικῶν διαστάσεων 3,20 × 3 μ., μὲ τὴν εἴσοδο στὴ βορειοανατολικὴ πλευρά, ἄρα θὰ ἔβλεπε πρὸς τὴν ἀρχαία ὁδὸ πὺλῆς ἔχει ἀνασκαφῆ τμηματικὰ στὰ ἐξῆς οἰκόπεδα: Ἀμφικτύονος 14, Ἀμφικτύονος 17 καὶ Βασιλῆς καὶ Πουλοπούλου 17-21.⁷¹ Τὸ ἱερό χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου - ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ. καὶ βρισκεται λιγότερο ἀπὸ 100 μ. ἐσωτερικὰ τοῦ κλασικοῦ περιβόλου τῆς πόλης μεταξύ τῆς Ἱερᾶς Πύλης καὶ τῆς Πειραικῆς. Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ εἰδῶλια καὶ μιὰ μαρμάρινη κεφαλὴ ἀπὸ μικρὴ ἐρμαϊκὴ στήλη τῶν ἀρχαίων χρόνων πιθανὸν ἀπορρίματα ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον ἑνὸς κοροπλάστη. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ ἱερό καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Στὰ βορειοανατολικά τῆς θέσης αὐτῆς, σὲ ἕνα βραχῶδες ἔξαγμα στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἐπταχάλκου πάνω στὸ ὁποῖο βρισκεται ἢ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Κουρκούρη (εἰκ. 1, ἀρ. 32) ὑπάρχουν σκαλισμένες

66. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή καὶ τὸ ἱερό τοῦ Διὸς, βλ. Lalonde 2006.

67. Ἀ. Χωρέμη στὸ *Ἀνθέμιον* 10 (Ἰούλιος 2003) 8-9.

68. Thompson & Scranton 1943, 381.

69. *AI* 34 (1979) B1, 26-27.

70. Πλουτ. *Θεμιστοκλῆς* XXII, 1-2 καὶ *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* 37D.

71. *AI* 21 (1966) B1, 72-73, *AI* 22 (1967) B1, 51 καὶ *AI* 33 (1978) B1, 10-12, πίν. 11α.

κόγχες πὺλῆς πιστεύεται ὅτι εἶναι ἀρχαῖες γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀναθημάτων, ἀ-
διαμφισβήτητη μαρτυρία ἑνὸς ἀκόμα ἱεροῦ.

Βορειότερα καὶ πάντα ἐντὸς τῶν τευχῶν, ὁ Πλουτάρχος ἀναφέρει τὸ Ἐπτά-
χάλκον, τέμενος ἀφιερωμένο στὸν ἥρωα Χαλκιδόντα. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ μεταξύ
τῆς Πειραικῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Πύλης φαίνεται ὅτι ἦταν εὐπρόσβλητη, ἂν λάβουμε
ὑπόψη ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ μέρος ὁ Σύλλας παραβίασε τὸ τεῖχος καὶ εἰσέβαλε στὴν
πόλη τὸ 86 π.Χ.⁷² Ὁλοκληρώνοντας τὴν ἐπισκόπησή μας στὴν περιοχὴ τοῦ Κε-
ραμεικοῦ, θυμίζω τὸ βωμὸ τοῦ Διὸς Ἐρκειοῦ, τοῦ Ἐρμοῦ καὶ τοῦ Ἀκάμαντος
ἐντὸς τοῦ Διπύλου (εἰκ. 1, ἀρ. 33), ἐνῶ ἐξωτερικὰ τῆς Ἱερᾶς Πύλης ὑπῆρχαν καὶ
τὰ ἱερά πὺλῆς σχετίζονται μὲ τὴν Ὀδὸ τῶν Τάφων καὶ τὴν Ἱερά Ὀδὸ, ὅπως τὸ
Τριτοπατρεῖον, ἕνα ἱερό γιὰ μιὰ ἄγνωστη θεότητα στὴ νότια παρυφῆ τῆς Ἱερᾶς
Ὀδοῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 34) καὶ τὸ ρωμαϊκὸ τέμενος τῆς Ἐκάτης στὸ πίσω μέρος τοῦ
νότιου ἀνδῆρου (εἰκ. 1, ἀρ. 35).⁷³

Ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα προκύπτει ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱερά αὐτὰ
βρίσκονταν πάνω σὲ δρόμο πὺλῆς ὁδηγοῦσε σὲ πύλη τοῦ τεῖχους ἢ βρίσκονταν πολὺ
κοντὰ στὸ ἴδιο τὸ τεῖχος. Ἀκόμα καὶ ἂν δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ταυτίσουμε τίς
σχετικὲς λατρεῖες, τὸ γεγονός αὐτὸ φέρνει στὸ προσκῆνιο ἕνα ἐνδιαφέρον τοπο-
γραφικὸ σχῆμα. Αὐτὴ ἢ ἀξιοσημείωτη συγκέντρωση ἱερῶν μπορεῖ νὰ μὴν ἐκ-
πλήσσει, καθὼς εἶναι γνωστὴ ἡ δεισιδαιμονία τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ θὰ μπορούσε
νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ ὡς μιὰ ἀνάγκη νὰ προστατευθοῦν περιοχὲς κοντὰ στίς πύλες
καὶ στὴν περίμετρο τοῦ ἀστικοῦ χώρου.

Οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἔπρεπε νὰ προστατεύονται ὄχι μόνο ἀπὸ φυσικοὺς ἐ-
χθρούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰτίες μιάσματος πὺλῆς μπορεῖ νὰ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴν
εὐημερία τῶν Ἀθηναίων. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Θησεὺς πρὶν περάσει τὸν Κηφισὸ
καὶ μπεῖ στὴν πόλη φροντίζει νὰ ἐξαγνιστεῖ στὸ ἱερό τοῦ Διὸς Μειλιχίου.⁷⁴ Εἶναι
ἐνδιαφέρον ὅτι εἰδικὰ ὁ Ζεὺς Μειλιχίος λατρευόταν σὲ διάφορα σημεῖα στὴν
Ἀθήνα, συνήθως κοντὰ σὲ σημαντικοὺς δρόμους στὰ ὅρια τοῦ ἀστικοῦ χώρου,
ὅπου τὰ ἱερά του μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς τόποι καθαρμῶν καὶ ἐξαγνι-
σμοῦ. Ὁ Lalonde ἐκτὸς τοῦ προαναφερθέντος ἱεροῦ κοντὰ στὸν Κηφισὸ ἀναφέρει
χαρακτηριστικὰ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Μειλιχίου στὸ Μητρώο ἐν Ἀγραις (εἰκ. 1,

72. Πλουτ. *Θησεὺς* XXVII.3 καὶ *Σύλλας* XIV.

73. Ἀρ. 13 καὶ ἀρ. 32 ἀντίστοιχα στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 165, Knigge 1990. Ἐν καὶ
ἄγνωστης λατρείας, ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε καὶ ἕνα ἐλληνιστικὸ ναῖσκι (ἀρ. 58b στὸ ἴδιο
σχέδιο) πὺλῆς ἔξω τῆς πόλης τῆς τάφου μεταξύ Διπύλου καὶ Ἱερᾶς Πύλης, βλ. Knigge
1990, 154.

74. Πaus. *Ἀττικά*, 37.4, Πλουτ. *Θησεὺς* XII.1.

ἀρ. 36;) κοντά στο δρόμο πού ἐξυπηρετοῦσε τὴ νοτιοανατολικὴ Ἀττικὴ, τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Μειλιχίου, Γῆς καὶ Ἀθηναῶν πού σύμφωνα μὲ τὸν τόπο εὑρεσης τοῦ σχετικοῦ ὄρου (*IG I³ 1084*) θὰ βρισκόταν κοντά στο δρόμο πρὸς τὰ Μεσόγεια καὶ τὴ βορειοανατολικὴ Ἀττικὴ, καὶ τὸ ἱερὸ στο λόφο τῆς Ἁγίας Μαρίνας πάνω στὸν ἀρχαῖο δρόμο πρὸς τὸν Πειραιᾶ καὶ τὸ δυτικὸ Φάληρο πού στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ θὰ βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ τειχισμένου ἄστεως.⁷⁵ Ἡ σχέση Διὸς Μειλιχίου, ὀρίων τῆς πόλης καὶ καθαρτήριων τελετῶν ἐνισχυόταν μὲ τὴν ἐτήσια ἐορτὴ τῶν Πομπαιῶν κατὰ τὴν ὁποία προβιές ἀπὸ θυσιασμένα πρόβατα (Διὸς κώδιον) περιφέρονταν μαζὶ μὲ ἕνα κηρύκειο ἔξω ἢ γύρω ἀπὸ τὴν πόλη σὲ μιὰ τελετὴ καθαρμοῦ.⁷⁶

Θὰ ἦταν ἴσως παρακινδυνευμένο νὰ ἐπιχειρήσουμε τὴ συσχέτιση ὀρισμένων ἱερῶν ἀπὸ αὐτὰ πού βρισκόνταν κοντὰ σὲ πύλες καὶ στὴν ἄκρῃ τοῦ ἀστικοῦ χώρου μὲ θεότητες ἢ ἥρωες πού ἔπαιξαν κάποιο ρόλο σὲ περιστατικὰ διάσωσης τῆς Ἀθήνας εἴτε ἀπὸ μιὰ ἐχθρικὴ ἐπιδρομὴ εἴτε ἀπὸ ἕνα λοιμὸ, διότι λείπουν οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτιση τῶν λατρευτῶν στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ. Πάντως τόσο ὁ Ἡρακλῆς Ἀλεξιάκακος, ἂν τὸ ἱερὸ του ὄντως βρισκόταν στο δυτικὸ ἄκρο τῆς πόλης μεταξὺ τῆς Πνύκας καὶ τοῦ Λόφου τῶν Νυμφῶν, ὅσο καὶ οἱ Νύμφες, ἂν δεχτοῦμε ὅτι στο συγκεκριμένο ἱερὸ τους κοντὰ στο Ἀστεροσκοπεῖο λατρεύονταν ὡς κόρες τοῦ Ὑακίνθου, οἱ ὁποῖες εἶχαν θυσιαστέϊ γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πόλης ἀπὸ τὸ στρατὸ τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα,⁷⁷ καὶ ὁ Ἀπόλλων Ἀλεξιάκακος πού λατρευόταν κοντὰ στὴς Ἀχαρνικὲς πύλες⁷⁸ ἐμπέπτον σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορίαν καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα. Παρομοίως, τὸ ἱερὸ τοῦ Κόδρου στὴς νοτιοανατολικὲς παρυφῆς τῆς πόλης ἦταν ἀφιερωμένο στὸν τελευταῖο βασιλιᾶ τῆς Ἀθήνας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν αὐτοθυσία του ἔσωσε τὴν πόλη ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς Δωριεῖς. Ἀκόμα καὶ ἡ Ἄρτεμη Ἀριστοβούλη ὑπὸ μιὰ ἔννοια ἐξυπηρετοῦσε τὸν ἴδιο σκοπὸ, ἀφοῦ ὑπέδειξε στο Θεμιστοκλῆ τὴ σωτηρία ἀπὸ τοὺς Πέρσες.

Ἡ λειτουργία πολλῶν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἱερά μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀμφίδρομα, δηλ. ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ ἀποτρέψουν ὅσους κατευθύνονταν πρὸς τὴν πόλη ἐχθρικά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ προστατέψουν ὅσους ἀναχωροῦσαν, κινοῦνταν δηλ. σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀπομακρυνόμενοι ἀπὸ τὸ ἄστυ. Εἰδικὰ ὅσοι ξεκινοῦσαν γιὰ μακρινὸ ταξίδι καὶ μάλιστα διὰ θαλάσσης, πίστευαν ὅτι ἡ τύχη τους ἦταν στὰ χέρια τῶν

75. Lalonde 2006, 69-71.

76. Lalonde 2006, 71. Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι οἱ τελετὲς γίνονταν στὰ τρίαστρατα (τριόδους) (Eustath. Od. 22, 481).

77. Ὁ Culley ταυτίζει αὐτὸ τὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν μὲ τὸ Ὑακίνθιο (Culley 1977, 286, σμ. 14). Ὁ Ἀπολλόδωρος (III 16.8) διασώζει τὸ μῦθο γιὰ τὴ κόρη τοῦ Ὑακίνθου.

78. *IG II² 4850*.

θεῶν, ὅποτε ἡ παρουσία ἱερῶν κατὰ τὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὴν πόλη θὰ ἦταν ἕνα καλοδεχούμενο συναπάντημα.⁷⁹

Πιστεύω ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παρόδια ἱερά πού ἐξετάσαμε εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὸ σχηματισμὸ καὶ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀστικοῦ χώρου τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὸν αἰῶνα αὐτὸ ἰδρύονται ἀπὸ τοὺς τυράννους σημαντικὰ ἱερά στὴν πόλη⁸⁰ καὶ μεταφέρονται λατρεῖες ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο χώρα στο ἄστυ. Ἀκόμα καὶ ὁ βωμὸς τῶν Δώδεκα Θεῶν (εἰκ. 1, ἀρ. 37) πού, ὅπως προαναφέρθηκε, χρησίμευε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴς μετρήσεις τῶν ἀποστάσεων ἰδρύεται ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο τὸ νεώτερο τὸ 522/1 π.Χ. Ἡ θέση τῶν ἱερῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ φωτίσει καὶ τὴ σχέση τῆς κλασικῆς πόλης μὲ τὰ ὅρια τῆς ἀρχαῖκῆς, καὶ πιὸ συγκεκριμένα νὰ δώσει πιθανῶς κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ γραμμὴ τοῦ ἀρχαῖκοῦ τείχους πού παραμένει ἀνασκαφικὰ τουλάχιστον ἀτεκμηρίωτο. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παράδοση σχετικὰ μὲ τὸν καθαρτὴ ἱερέα Ἐπιμενίδη ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὁ ὁποῖος ἐξάγνισε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ Κυλώνειο ἄγος λίγο πρὶν τὸ 600 π.Χ.⁸¹ Ἄν καὶ δὲ γνωρίζουμε τὴν πορεία πού ἀκολούθησε, παρὰ μόνον ὅτι ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο, εἶναι σαφές ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Διογένης Λαερτίου ὅτι βωμοὶ καὶ μάλιστα ἀνώνυμοι ἰδρύθηκαν στοὺς δῆμους τῆς Ἀθήνας στὰ σημεῖα ὅπου ἔγιναν ἐξιλαστήριες τελετὲς. Ἄλλωστε σύμφωνα μὲ τὴν περισσότερο ἀποδεκτὴ ἀποκατάσταση τῆς πορείας τοῦ ἀρχαῖκοῦ τείχους τῆς πόλης, αὐτὸ θὰ περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ἡ παγίωση τῶν ὀδικῶν ἀξόνων μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους μᾶλλον στὰ ἀρχαῖκα χρόνια, ἀλλὰ μὲ βεβαιότητα στο πρῶτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἔδωσε ἴσως σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἱερά ἄλλη αἴγλη καί, ἐὰν μὲν προὔπῃρχαν, ἐδραῖωσε τὴ σχέση τους μὲ τὴς εἰσόδους-ἐξόδους τῆς πόλης· ἐὰν δὲ κατασκευάστηκαν περίπου ταυτόχρονα, ἐνίσχυσε τὴν ἀνάγκη προστασίας τῶν εὐάλωτων περιοχῶν κοντὰ στὴς πύλες.

Ἀκόμα καὶ στο χωρὸ τῆς Ἀγορᾶς, μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ λατρευτῶν, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω τὴν ὕπαρξιν ὀρισμένων ἱερῶν ἢ ἡρώων πού λόγω τῆς παρόδιας θέσης τους ἀποκοτῶν ἴσως ἄλλη διάσταση στὴ σύλληψη καὶ ὀργάνωση τοῦ ἀστικοῦ

79. Mikalson 1983, 25-26. Γιὰ τὴ σχέση ταξιδιωτῶν καὶ θεῶν, βλ. ἀποστάματα, ὅπως αὐτὰ στὸν Ἀνδοκίδη 1.137-139, τὸν Ἀντιφῶντα 5.81-83 καὶ τὸ Λυσία 6.19-20.

80. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου στὰ νότια τῆς πόλης, πού ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (II.15, 4) ἀνάμεσα στὰ ἀρχαιότερα ἱερά πού εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο. Ὁ Τραυλὸς τὸ τοποθετεῖ βάσει ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἀλλὰ πολὺ κοντὰ στὸν περίβολο, στὴν περιοχὴ τῆς ὁδοῦ Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν (Τραυλὸς *PDA*, 100 καὶ εἰκ. 130-137).

81. Διογ. Λαέρτ. I.110 καὶ *FGrHist* 457.

χώρου. Σίγουρα ή ἴδρυση κάποιων ἱερῶν στὴν Ἀγορὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀνακάλυψη προγενέστερων, Μυκηναϊκῶν ἢ καὶ Γεωμετρικῶν, ταφῶν κατὰ τὴ διάρκεια οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλης, ἔχοντας διαταράξει τὸν κόσμον τῶν νεκρῶν, προσπαθοῦσαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ καθαγιασῶν τὴν πράξη τους. Σημαντικότερα ὅμως ἀπὸ τοπογραφικῆς ἀποψῆς θεωρῶ τὰ μικρὰ ἱερά στὶς τέσσερις γωνίες τῆς Ἀγορᾶς, δηλ. στὰ σταυροδρόμια-εἰσόδους στὸ δημόσιο χῶρο. Ἔχω ἤδη ἀναφερθεῖ στὸ «ἱερὸ τοῦ σταυροδρομίου» στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς στὴ διασταύρωση τῆς δυτικῆς ὁδοῦ μὲ τὴν ὁδὸ τῶν Παναθηναίων (εἰκ. 1, ἀρ. 3).⁸² Στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση πρὸς νότον, δηλ. στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς καὶ στὴ συμβολὴ ἑξὶ δρόμων, ὑπῆρχε τὸ τριγωνικὸ ἱερὸ ποῦ ἐπίσης ἔχω ἤδη ἀναφέρει μὲ ἀφορμὴ τὸν ἐνεπιγράφο ὄρο του (εἰκ. 1, ἀρ. 7). Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τριγωνικοῦ ἱεροῦ θὰ πρέπει ἴσως νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἓνα ἄλλο μικρὸ παρόδιο ἱερὸ (εἰκ. 1, ἀρ. 38) ποῦ εἶναι λιγότερο γνωστὸ καὶ βρισκεται διαμετρικὰ ἀντίθετα, δηλ. στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἴδιου δρόμου («Νότια Ὀδός») ποῦ μὲ κατεύθυνση ἀνατολικά-δυτικὰ ὀρίζει τὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς. Τὸ μικρὸ αὐτὸ παρόδιο ἱερὸ βρισκόταν στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων μὲ τὴ «Νότια Ὀδὸ» καὶ ἀκριβῶς βόρεια ἀπὸ τὸ Ἐλευσίνο.⁸³ Ὅσο δύσκολο καὶ ἂν εἶναι νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴ μορφή τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς ἐξαιτίας τῆς μεταγενέστερης κατασκευῆς τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ποῦ ριζικὰ μετέβαλε τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ ποῦ λόγω τῆς ἀναστήλωσής της στὰ νεώτερα χρόνια ἔχει ἐπηρέασει τὴ δική μας κατανόηση τοῦ χώρου, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ὑπῆρχαν ἱερά καὶ σὲ αὐτὴν τὴν πλευρὰ. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τῆς Στοᾶς ἐντοπίστηκε κυκλικὴ πώρινη βάση ἐνὸς ὑπαίθριου βωμοῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 39).⁸⁴ Μὲ αὐτὴ τὴ βάση ἴσως θὰ πρέπει νὰ συσχετισθοῦν καὶ τὰ θεμέλια κτίσματος ποῦ σώζονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση βορειοανατολικά τοῦ πεσσοῦ 22 τῆς Στοᾶς καὶ πιθανῶς νὰ ἀνήκουν σὲ μικρὸ στωικὸ οἰκοδόμημα ποῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων λειτουργιῶν του θὰ προστάτευε καὶ τὸ βωμὸ ἀπὸ τὴν κίνηση στὸ δρόμο βόρεια τῆς Ἀγορᾶς. Ἡ ἀνέγερση

82. *Hesperia* 42 (1973) 126-134.

83. Ἡ πρόσβαση στὸ ἱερὸ γινόταν ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά καὶ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ταύτισή του παραμένει ἀβέβαιη, θὰ περιεῖχε κάποιον ἱερὸ ἀντικείμενο (βωμὸ, ἐκαταῖο ἢ περιρραντήριον), τὸ ὅποιο προστατεύονταν ἀπὸ τὴν κίνηση στὸ δρόμο, ἀρχικὰ μὲσω ἐνὸς περιφράγματος καὶ ἀργότερα, τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., μὲ ἓνα περίβολο ἕως ὅτου ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικὰ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Βλ. *Hesperia* 29 (1960) 333, 28 (1959) 95-96 καὶ *Agora* XIV, σ. 169.

84. *Agora* XXVII, σ. 14-18. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀχρηστεύτηκε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ λεγομένου Κτιρίου Α. Ἴσως ἡ ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ νὰ σχετίζεται μὲ παραβίαση Μυκηναϊκῶν τάφων ποῦ προϋπῆρχαν στὴν περιοχὴ.

τοῦ μικροῦ ἱεροῦ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὰ Περσικὰ καὶ ἡ διάρκεια χρήσης του δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια, μέχρι περίπου τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἡ χρονολόγησή τῶν ἱερῶν αὐτῶν στὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁸⁵ ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι μπορεῖ νὰ ἔπαιζαν κάποιον ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς ιδιαίτερα ἂν δεχθοῦμε τὴν πρόσφατη χαμηλὴ χρονολόγηση τῶν ὄρων τῆς Ἀγορᾶς μετὰ τὰ Περσικὰ ποῦ ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τὸν J. Papadopoulos.⁸⁶

Ἡ σχέση θρησκείας, πολιτείας καὶ διαμόρφωσης τοῦ ἀστικοῦ χώρου στὴν Ἀθήνα, ἂν καὶ περίπλοκη, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας τῆς πόλης. Ἡ ἴδρυση καὶ ὁ ρόλος κάποιων ἱερῶν σὲ σημεῖα-κλειδιὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὶς ἀλλαγές ποῦ ἐπέφεραν οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένους καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας μὲ τὴν ἐπακόλουθη θεμιστόκλεια τείχιση τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες προσθήκες ποῦ ἐπέβαλε ἡ νέα ὀργάνωση τῆς πόλης (π.χ. λατρεῖες τῶν δέκα ἐπώνυμων ἡρώων),⁸⁷ παλιές λατρεῖες, συχνὰ ἀνώνυμων ἡρώων, συνέχισαν νὰ ἐξασκοῦνται καὶ νὰ εἶναι ἰσχυρές στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκογένειας ἢ τῆς συνοικίας. Ὁ Jameson, στὴ μνήμη τοῦ ὁποίου εἶναι ἀφιερωμένος αὐτὸς ὁ τόμος, ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς θρησκείας στὴν Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία⁸⁸ τονίζοντας ιδιαίτερα ὅχι μόνο τὴν ἐπίδραση τῆς δημοκρατίας στὶς διάφορες λατρεῖες καὶ τὴ διαχείρισή τους, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπίσημη, δημόσια θρησκεία τῆς πολιτείας ἀποτελοῦσε μία μόνο διάσταση τοῦ ζητήματος.⁸⁹ Τὸ πλῆθος τῶν ἱερῶν καὶ ἡρώων ποῦ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴν πόλη, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πιθανὸν νὰ ἐξυπηρετοῦσαν καὶ τὶς ἀνάγκες ὁμάδων τῆς κοινωνίας ποῦ ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία, ἀποδεικνύει τόσο ὅτι οἱ παραδοσιακὲς πρακτικὲς τῶν κατοίκων τῆς πόλης ἀκμαζαν ὅσο καὶ ὅτι ἡ πιὸ προσωπικὴ, ἀνεπίσημη ἔκφραση τῆς θρησκευτικότητος ἦταν ἐνσωματωμένη στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων.

85. Ἀκόμα καὶ ἂν προϋπῆρχε λατρεία, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ τριγωνικοῦ ἱεροῦ, ὑπάρχει διακριτὴ φάση τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μὲ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση καὶ τοποθέτηση ὄρων.

86. Papadopoulos 2003, 289-291, 295-297.

87. Ὁ κάθε ἐπώνυμος ἥρωας εἶχε τὸ δικό του ἱερὸ ποῦ ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο τῆς λατρείας γιὰ τὴ φυλὴ ποῦ ἔφερε τὸ ὄνομά του (Rotroff 1978, 205-207 καὶ Kron 1976).

88. Jameson 1997.

89. «polis religion is not the whole story» (Jameson 1997, 172).

Fig. 1. Χάρτης τῶν Ἀθηνῶν (1. Τραυλός)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora* XIV: Thompson, H.A. and R.E. Wycherley, *The Agora of Athens, The Athenian Agora* vol. XIV, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1972.
- Agora* XIX: Lalonde, G.V., M.K. Langdon, M.B. Walbank, *Inscriptions: horoi, poletai records, leases of public lands, The Athenian Agora* vol. XIX, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1991.
- Agora* XXVII: R. F. Townsend, *The East Side of the Agora. The Remains Beneath the Stoa of Attalos, The Athenian Agora* vol. XXVII, The American School of Classical Studies of Athens, Princeton 1995.
- Ανδρέου 1994: Ανδρέου, Ι., Ο δῆμος των Αιζωνίδων Αλών, στὸ *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Coulson, W.D.E. et al. (eds.), Oxbow Monograph 37: 191-209.
- Βερσάκης 1910: Βερσάκης, Φρ., Τὸ ἱερόν τοῦ ἥρωος ἱατροῦ, *AE* 1910: 267-270.
- Camp 1986: Camp, J. McK II, *The Athenian Agora. Excavations in the Heart of Classical Athens*, Thames and Hudson, London.
- Χαριτωνίδης 1979: Χαριτωνίδης, Σ. Ί., Ἐνασκαφὴ παρὰ τὸν Ἁγ. Δημήτριον τὸν Λουμπαρδιάρη, *AE* 1979: 161-187.
- Culley 1977: Culley, G. R., The Restoration of Sanctuaries in Attica, II, *Hesperia* 46: 282-298.
- Frickenhaus 1911: Frickenhaus, A., Das Herakleion von Melite, *AthMitt* 36: 113-144.
- Garland 1996: Garland, R., Strategies of religious intimidation and coercion in classical Athens, στὸ *Religion and Power in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1993*, P. Hellström & B. Alroth (eds.), Uppsala: 91-99.
- Hooker 1960: Hooker, G.T.W., The topography of the *Frogs*, *JHS* 80: 112-117.
- Jameson 1997: Jameson, M., Religion in the Athenian democracy, στὸ *Democracy 2500? Questions and Challenges*, I. Morris & K. A. Raaflaub (eds.), AIA Colloquia and Conference Papers 2: 171-195.
- Judeich 1931²: Judeich, W., *Topographie von Athen*, München.
- Knigge 1990: Knigge, U., Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας, Ἀθήνα.
- Kron 1976: Kron, U., *Die zehn Attischen Phylenheroen*, *AthMitt*. Beiheft 5.
- Lalonde 1968: Lalonde, G.V., A fifth century hieron southwest of the Athenian Agora, *Hesperia* 37: 123-133.
- Lalonde 1980: Lalonde, G., A hero shrine in the Athenian Agora, *Hesperia* 49: 97-105.
- Lalonde 2006: Lalonde, G.V., *Horos Dios. An Athenian shrine and cult of Zeus*, Monumenta Graeca et Romana XI, Leiden-Boston.
- Lanzillotta 2000: Lanzillotta, E., Il culto del Demo in Atene, στὸ *Ἐπιγραφαί: Miscellanea epigrafica in onore de Lidio Gasperini*, vol. I, ed. G. Paci, Rome: 495-501.
- Mesogaia 2001: *Mesogaia. History and Culture of Mesogeia in Attica*, editor IDEA S.A., authors Dumas, Ch., Apostolopoulou-Kakavoyanni, O., Steinhauer, G. et al., Eleftherios Venizelos-Athens International Airport, Ἀθήνα.
- Mikalson 1975: Mikalson, J. D., *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*, Princeton.

- Mikalson 1983: Mikalson, J. D., *Athenian Popular Religion*, The University of North Carolina Press.
- Μπίρης 1940: Μπίρης, Κ. Η., *Αἱ ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι.
- Papadopoulos 2003: Papadopoulos, J.K., *Ceramicus Redivivus. The early Iron Age potters' field in the area of the Classical Athenian Agora*, *Hesperia Supplement* 31.
- Η Πόλη κάτω από την Πόλη 2000: Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών, Λ. Παρλαμά - Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.
- Ritchie 1984: Ritchie, Ch. E., *The Athenian Boundary Stones of Public Domain*, PhD diss. University of Colorado at Boulder.
- Rotroff 1978: Rotroff, S. I., An anonymous hero in the Athenian Agora, *Hesperia* 47: 196-209.
- Rusten 1983: Rusten, J. S., γείτων ἦρωσ: Pindar's prayer to Herakles (N. 7.86-101) and Greek popular religion, *HSCP* 87: 289-297.
- Slater 1986: Slater, N. W., The Lenaean theatre, *ZPE* 66: 255-264.
- Sourvinou-Inwood 1988: Sourvinou-Inwood, Chr., Further aspects of polis religion, στὸ *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Sezione di Archeologia e Storia Antica* 10: 259-274.
- Sourvinou-Inwood 1990: Sourvinou-Inwood, Chr., What is polis religion?, στὸ *The Greek City from Homer to Alexander*, O. Murray & S. Price (eds.), Oxford: 295-322.
- Σταϊνχάουερ 1994: Σταϊνχάουερ, Γ., Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των αττικών δήμων, στὸ *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Coulson, W. D. E. et al. (eds.), Oxbow Monograph 37: 175-189.
- Stroud 1998: Stroud, R. S., *The Athenian Grain-Tax Law of 374/3 B.C.*, *Hesperia Supplement* 29.
- Thompson & Scranton 1943: Thompson, H. A. & R. L. Scranton, Stoas and City Walls on the Pnyx, *Hesperia* 12: 269-383.
- Travlos PDA: Travlos, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971.
- Wycherley 1959: Wycherley, R.E., Two Athenian shrines, *AJA* 63: 67-72.
- Wycherley 1964: Wycherley, R.E., The Olympieion at Athens (with Appendix on Zeus cults at Athens), *GRBS* 5: 161-179.
- Wycherley 1970: Wycherley, R.E., Minor shrines in ancient Athens, *Phoenix* 24: 283-295.